

ZÁNİK ANTIKY V ZRCADLE VĚKŮ

„[...] v období krize bychom mohli zapomenout, kdo jsme. A klasik nám nejen říká, jak se kdysi dávno uvažovalo, ale zároveň nám odhaluje, že – a proč – dnes stále ještě uvažujeme stejně. Číst klasika je jako podrobovat naši současnou kulturu psychoanalýze, najdeme tam stopy, vzpomínky, schémata, dávné scény.

[...]

Další nečekané překvapení, které nám klasikové často připraví, je v tom, že si uvědomíme, že byli modernější než my. Vždycky mi vyrazí dech někteří kulturně vykořenění zaoceáňští myslitelé, s bibliografiemi uvádějícími jen knihy vydané v posledním desetiletí, kteří rozvádějí určitou myšlenku, a často špatně, aniž tuší, že obdobnou myšlenku rozpracovali už před tisíci lety (anebo že se už před tisíci lety ukázala jako neplodná).“

Umberto Eco

„Vývoj antického světa je pro nás lekcí i varováním.“

Michail Ivanovič Rostovcev

Zánik římského impéria, které za sebou mělo více než tisíciletí oslňujícího rozvoje a v nejlepších dobách se oblast jeho vlivu prostírala od Británie až po Eufrat a od Rýna a Dunaje až po Saharu, představuje fenomén, který svou tragičností a neuchopitelností už po staletí jitril zvědavost historiků a fantazii spisovatelů. Jeho ponurá přitažlivost je totiž dána faktem, že nešlo jen o pád státu (jako např. v případě Rakouska-Uherska, Osmanské říše, Jugoslávie či Sovětského svazu), ale spolu s ním i o zánik celé civilizace, navíc civilizace, která položila základy středověké i novověké Evropy.

Určitých paralel s vlastní současností si všímali už francouzský osvícenský myslitel Charles Louis Montesquieu (1689–1755) ve svých *Úvahách o příčinách velikosti a pádu Římanů* a jeho mladší současník, anglický historik Edward Gibbon (1737–1794) ve svém monumentálním díle *Úpadek a zánik římské říše*. Zejména Gibbonovo dílo dosáhlo již za autorova života nesmírného uznání a mezi jeho nadšené čtenáře patřily tak rozdílné osobnosti, jako byli David Hume, Lord Byron či Bedřich Engels nebo Winston Churchill. Gibbon se proslavil nejen vynikajícím literárním stylem, ale ve své době revolučně kritickým pohledem na vztah antiky a křesťanství, poprvé odvážně se odpoutávajícím od laciných barvotiskových výkladů církevních dějin. Gibbon je autor natolik moderní, že do svých úvah o analogiích mezi zánikem antického světa a současností jej se zájmem začleňují i významní politologové dneška. Vynikající současný americký žurnalista a politolog Robert David Kaplan ve své originální knize *Přicházející anarchie* na Gibbonovu adresu píše: „Kdyby mi při mých cestách po třetím světě s jeho nespočetnými rebeliemi a migracemi, po Evropě, kde sjednocení brání nacionalismus, nebo po Spojených státech, které se snaží reorganizovat pro internacionální věk, měl v hlavě znít jen jeden hlas, ten hlas by patřil Gibbonovi a jeho chytrým postřehům, kousavé ironii a odvážnému realismu, s nímž psal o událostech, kterou „národy na zemi stále pociťují“. Zhroucení Říma po sobě zanechalo kmenová uspořádání, ze kterých se vyvinuly moderní evropské státy, a nenapadá mne jiná práce, která nabízí pronikavější historický pohled na dnešní zahraniční a domácí události, než tři svazky *Úpadku a pádu*, které popisují Řím od jeho teritoriálního vrcholu na začátku 2. st. po Kr. za Trajána (prvního a posledního římského velitele, který vplul do Perského zálivu) až k rozpadu západní poloviny císařství v roce 476 po Kr. [...] Ve věku nudné akademické specializace jsou také vzácná Gibbonova vyvozování zevšeobecnujících, avšak hodnotných závěrů.“

Zatímco oba myslitelé se soustředili v duchu osvícenského politického myšlení na otázky občanských svobod a despotismu, historikové 19. století byli ovlivněni rozvíjející se antropologií, geografii (zejména v podobě vlivného geografického determinismu) a výrazně také darwinismem, který aplikovali i na vývoj společnosti. Nejvýraznějším představitelem tohoto směru byl německý historik Otto Seeck, který ve svém díle *Dějiny úpadku antického světa* (1895) spatřuje hlavní příčiny zániku římské kultury v míšení ras a poklesu populace. Za nejvážnější faktor však považuje jev, pro který vytvořil vlastní pojem „vyhlazování nejlepších“, totiž systematickou likvidaci elit – tedy jejich intelektuálně nejzdatnějších a charakterově nejvyspělejších příslušníků ze strany státní moci a v průběhu téměř nikdy nekončících válek.

Počátek 20. století vnesl do výkladu starověkých dějin sociologické a ekonomické hledisko, v němž se uplatňovaly nejnovější poznatky tehdejší národohospodářské vědy. V sociálně-ekonomických dějinách vrcholného starověku byly nalézány obdobné procesy a kategorie, jež působily i v moderní industriální společnosti. Tuto perspektivu uplatňovali zejména ruský historik Michail Ivanovič Rostovcev (1870–1952) a německý sociolog a filozof Max Weber. Rostovcev, emigrant před bolševickým terorem v Rusku a pozdější intelektuální hvězda předních amerických univerzit, se jako jeden z prvních systematicky zabýval ekonomickými dějinami antického světa. Příčiny jeho zániku spatřoval mimo jiné v úpadku středních vrstev a nastolení kasárenského režimu, v němž viděl zřetelnou analogii s totalitním systémem sovětského komunismu. Max Weber, který proslul mimo jiné svými úvahami o genezi starověkých říčních civilizací i novodobého kapitalismu, věnoval pozdní antice výraznou studii *Sociální kořeny úpadku antické civilizace* (1896). Podává v ní racionální pokus o výklad civilizační krize pozdně antického světa očima moderní ekonomické a sociální vědy. V popularizované, nicméně kultivované formě podobná hlediska uplatnil ve svém pohledu na pozdní antiku i britský spisovatel a žurnalista Herbert George Wells (1866–1946) ve svých *Dějínách světa*. Ekonomicko-sociální teorie, ovšem většinou zakonzervované do ustrnulé a dogmatické podoby, nalezneme přítomny i v dílech historiků dobrovolně i nedobrovolně ovlivněných marxismem.

Kulturně-historické hledisko uplatňoval ve svém pohledu na pozdní antiku německý historik Oswald Spengler (1880–1936) v knize – ve své době téměř kultovní – *Úpadek západu*. Na Spenglerův způsob historického myšlení, zejména pak jeho pokus o klasifikaci a typologii kultur střídajících se v průběhu dějinného vývoje, nikoliv ovšem už na jeho příznačný pesimismus, navázali rusko-americký sociolog Pitirim Alexandrovič Sorokin (1889–1968) a světoznámý anglický historik Arnold Toynbee (1889–1975). Ve svém raném spisu *O krizi naší doby* rozvíjí Sorokin teorii o střídání různých období ve vývoji civilizace a dospívá k závěru, že naše kultura, podobně jako kultura antická, se momentálně nalézá právě v posledním, úpadkovém stadiu.

Navzdory poněkud bizarně aplikovaným statistickým metodám skloubeným se značně subjektivním a emotivním moralismem obsahuje Sorokinův spis cenné postřehy, které daleko zevrubněji rozvíjí jeho již zmíněný současník Arnold Toynbee. Ve svých vysilajících dílech *Studium historie a Lidstvo a matka Země*, podávajících velkolepé panorama lidských dějin pojímaných vskutku z globálního hlediska, si všímá vývojových cyklů různých civilizací. Plně si je vědom krizových jevů v rámci současné západní kultury a s neobyčejnou jasnožřivostí, pozoruhodnou zvláště u kulturního historika, upozorňuje na hrozící sociální i ekologickou krizi, vyrůstající z přebujelého rozvoje industriální společnosti, a to již v době, kdy podobná varování byla přemlouvána lacině optimistickými tirádami komunistických i západních technokratů. Vytváří diskusní rámec, který se stal klíčovým v duchovním obrodě lidstva ústící ve vytvoření univerzálního světového náboženství.

Hledání analogií mezi úpadkem antiky a současnou situací Evropy se rozšířilo zejména v rozjitřené době po první světové válce. Například Guglielmo Ferrero ve své studii *Úpadek civilizace starověku* hledá z krizové situace na sklonku antiky dokonce poučení pro směřování současné evropské politiky. U některých historiků ovšem nalézání takových analogií pokleslo na oporu vulgární propagandy italského fašismu a německého nacismu. Ostatně ne náhodou se ideologie, a dokonce i architektura italského fašismu programově hlásila k notně zideologizované tradici římského impéria.

V poválečném období se pohled na pozdní antiku diverzifikuje do více směrů. Z ryze specializovaného vědeckého pohledu jsou zásadní práce autorů, jako jsou Josef Vogt (*Zánik antického Říma – Proměny antické kultury*, 1965), Santo Mazzarino (*Konec antického světa*, 1966 a řada dalších), Averil Cameron (*Pozdní Řím*, 1966), Arnold Hugh Martin Jones, Peter Brown, Michael Grant a Bryan Ward-Perkins. Téma pozdní antiky se těší zájmu i předních českých historiků starověku, nejznámější kvalitní práce na dané téma vytvořili Jarmila Bednaříková, Jan Burian a Josef Česka.

Vešle ryze odborné historiografické literatury se však daného problému více či méně dotýkají i autoři z jiných oborů, zejména politologové a sociologové. Jako modelový případ úpadku vyspělé civilizace popisuje zánik antického Říma anglický sociolog Joseph A. Tainter v knize *Kolaps složitých společností* (1988, česky 2009). Netradiční pohled na zánik Říma přináší rovněž anglický sociální ekolog Edward Goldsmith ve svém originálním, nicméně z historiografického hlediska poněkud diskutabilním eseji *Pád římského impéria* (z knihy *Velký obrat*, 1988). V nejnovější době se tématu dotýkají i významní západní historikové (Paul Johnson v několika kapitolách své knihy *Nepřítel společnosti*) a politologové Benjamin Barber, Zbigniew Kazimierz Brzezinski, Francis Fukuyama, Samuel Huntington, již zmíněný Robert David

Kaplan, Fared Zakaria či ekolog Jared Diamond. Domácí obdobou Diamondovy holistické, na ekologické perspektivě založené analýzy civilizačních kolapsů je potom pozoruhodný český sborník *Něco překrásného se končí. Kolapsy v přírodě a společnosti* (editoři Petr Pokorný, Miroslav Bárta, 2008), v němž se v sympaticky mezioborovém společenství setkali významní čeští přírodovědci i humanitní vědci. V duchaplné literární zkratce shrnul své úvahy o podobnosti naší doby s pozdním Římem Martin C. Putna ve svém eseji *My, poslední Římané* (poprvé v Literárních novinách, 1993, znovu potom v knize *My, poslední křesťané*, 1994).

Pro soudobý pohled na otázky pozdní antiky jsou typické dva trendy. Jednak se i na tomto poli stále více dostávají ke slovu nové proudy historiografie – dějiny každodennosti, dějiny mentalit, environmentální dějiny, kontrafaktuální modelování alternativní historie, jednak jej cenným způsobem doplňuje interdisciplinární pohled odborníků z bližších či vzdálenějších oborů – archeologů, sociologů, politologů, klimatologů, antropologů, ekologů. Jejich hlasy rozhodně obohacují současné historické bádání o problému a mohou přispět k tomu, že výsledkem historikova snažení nebude pouhá pozitivistická snůška jmen a dat, nýbrž plastický obraz doby, svými úzkostmi i nadějemi nám v mnoha ohledech tolik blízké.